

DOMOKOS MÁTYÁS

Egy felkavaró kritikagyűjtemény

1.

Argumentum Kiadó
Budapest, 2003
1011 oldal, 4500 Ft

Kezdjük az adatokkal; a Németh László-i életmű és életút kritikai visszhangját 1925-től napjainkig szemlélő gyűjtemény statisztikus jellemzésével. A könyv Monostori Imre válogatásában és az Argumentum kiadó gondozásában majdnem nyolc, katasztrófákkal is terhes évtizedet fog át, több mint két és félszáz írást ad közre, majd ugyanannyi szerző tollából, s e roppant terjedelmű kritikai antológia végére az összeállító úgyszintén terjedelmes kritikátörténeti visszpillantása tesz pontot, leszögezve, hogy „*elsősorban* az esszéíró, tanulmányíró, a 'közéleti' szereplő Németh László életművének a fogadtatástörténetét” tekinti át. (Monostori Imre évtizedek óta kutatja Németh László életművét annak kritikai visszhangjával együtt, s minden részletmomentumában csakúgy mint eszmei és történeti beágyazottságában is elmélyülten ismeri azt, amiről beszél. Ez a megjegyzés mai viszonyaink között, sajnos, nem számít tautológiának...)

Ismételjük meg: ez a több mint ezer oldalas kiadvány – *válogatás*. Nem olyan jellegű munka, mint például az Akadémiai kiadó gondozásában a nyolcvanas évek második felében napvilágot látott *Kortársak József Attiláról* című három kötetes gyűjteménye, amely az 1922 és 1945 között keletkezett, s valamennyi föllelhető kritikai reflexiót tartalmazza az *Eszmélet* költőjéről. De hát egy terjedelmileg is hatalmas életműnek a kritikai árnyéka is hosszúra nyúlik; máig és megjósolhatóan még tovább.

2.

Évtizedekkel ezelőtt megkérdeztem egy festő barátomtól Dráva utcai műtermében, hogy eltűnődött-e már azon, miért nincsen színe az árnyéknak is? Miért mindig fekete? Nos, a Németh László-i életmű kritikai árnyéka csak úgy harsog a színektől, és igazán józan ítéletű ember legyen a talpán, aki abban az örvénylésben, amit a *Vonulatok a Németh László recepció történetében* magyarázó alcímmel ellátott „színmintakönyv” a mai olvasó elé tár, elfogulatlanul el tud igazodni. Ugyan ki lehetne tévedhetetlenül megítélő bírója e gyűjteményben felfakadó, máig eleven és sebzó indulatok, hitek és elfogultságok jogosultságának, teljes lélektani, esztétikai, társadalom- és politikátörténeti motivációjának? Nem

kérdezem, mert sejtem a képmutató egyetértés mögött megbújó, jellegzetes magyar válszt: mindenki. E helyett inkább arról kockáztatok meg néhány futó gondolatot, hogy mi okozhat, nézetem szerint, különleges nehézséget a Németh László-kritikák kritikusa számára, ha ragaszkodni próbál az intellektuális tisztesség illúziójához.

3.

Ha elképzelem, ami elképzelhetetlen, hogy a századik életévén túl is köztünk lévő Németh László, miközben egy athéni Timon keserű örömeivel lapozgatná ezt a gyűjteményt, amelynek a címe is tőle származó vendégszöveg: „*Én sosem kívántam más emlékművet...*”, előbb-utóbb az is megfordulna a fejében, hogy milyen mélyen gyökerezik a nyomdafestékhez jutott magyar közéletben a gyűlöletbeszéd hagyománya. S nem alaptalan üldözési mániája ellenére is tudatosítaná, hogy ezeket az izzó elfogultságokkal mennydörgő és szikrázó kritikákat nem kizárólag az ő írói diagnózisai váltották ki a húszas évek közepétől máig, amelyeket esszéi, tanulmányai és önéletrajzi vallomásai burkában metsző élességgel fejezett ki. A műve és személye iránt megnyilvánuló gyűlöletbeszéd „habköpései” mögött észrevenné azt is, hogy a magyar világ krónikus és gyötrelmesen megoldatlan – megoldhatatlan? – nyavalyái, amelyeket az ő nyomán is „sorskérdéseinknek” szoktunk nevezni, akkor is léteznének, és „nyögetik az ős, magyar fákat”, ha ő Ady költészetének az inspirációjára nem adja a fejét és tehetségét a történelem és az élet magyar útjának esszé-írói diagnosztizálásra, azzal a gyógyító erejűnek hitt, kegyetlennek tetsző szókimondással, amely nem elfedi, hanem felfedi az Európa testéről a hódoltság idők és az önálló állami-ság elvesztése révén leszakított magyarság meg-megújuló, de folytonfolyvást kudarcba fulladó modernizációs kísérleteinek a valódi és vélt akadályait.

Ennek a feltételezett belátásnak egyébként megvannak a valóságos passzusai a megvalósult életműben is; a gondolkodói tisztesség önkorrektív képessége a „minőség forradalmárának” az életművében jelen van akkor is, ha erről számszándékkal nem vesznek tudomást azok, akik ennek az elhallgatásával igyekeznek fenntartani azt a fikciót, hogy „Németh László a magyar kultúra szempontjából a legkártékonyabb egyéniségek egyike” (Fejtő Ferenc. *Századvég*, 1990/3.) De az utókor bölcsességével visszatekintve munkásságának történelmi terepére, csak megerősödne benne annak a belátása – legmélyebb meggyőződése az –, hogy Adyval szólva – „a szent kengyelfutó”-szerep, amit Zrínyi óta a magyarság legnemesebb és legvilágosabban látó szellemei magukra öltöttek, önmagában nem tesz immunissá az esetleges tévedésekkel szemben. „A mindentudás igézetében” „dupla lángelmével” (Illyés Gyula) leélt élet se juttathat egyetlen embert a mindentudás birtokába, s nem juttathat minden sorsproblémát illetően a végső és megfellebbezhetetlen igazság megvilágosodásának kegyelmi állapotába. Sorskérdéseink problémaszövevényének a természete, mondhatni: sorsba-húsba vágó provokációja Németh Lászlótól függetlenül is törvényszerűen átszínezi tehát az írói diagnózisai és receptjei által kiváltott megnyilatkozásokat. Ezen a terepen mindenkinek megvolt és megvan a személyes-egzisztenciális érintettségéből következő nézőpontja, a maga igazsága és tévedése, jogosult és jogosulatlan elfogultsága. A Németh László-i életmű eszméit és sugallatait, a történelem menete által igazolt próféciáit és tévedéseit bármely oldalról értelmező reflexiók mélyebben rejlő indítéka, véleményem szerint, ez az egyszerre tudatos és tudattalan érintettség, a mélylélektan nyelvén szólva: *afficiáltság*, ami megmagyarázza, legalábbis számomra, az

életmű egyes darabjai nyomán gejírszerűen felszökő és méreteiben is példátlan recepciót, amit az is bizonyít, hogy az író ugyan negyedszázada halott, de a vita körülötte nem csillapodik, sőt: bizonyos kérdések körül változatlan hevességgel folyik.

Németh László műve ugyanis saját korát és utókorát újólág rákényszeríti arra, hogy szembenézzen „a magyar élet antinómiáival”, vagy ha tetszik: sorskérdéseinkkel, amelyekkel hagyományosan nem szeretünk szembenézni. Bocskai István ugyan azt kívánta volna, sokat idézett *Testamentumi rendelésében*, hogy „a dolgot magát nézzük”, de ez a kíváncsi, ami a reális történelmi helyzetértékelés egyetlen megbízható módszere, mindíg az óhaj és az idézet szintjén maradt. A keserves valósággal való szembenézés helyett rendszerint „szájhazafiságba” váltunk (Széchenyi) és „csalálmokba” menekülünk (Kemény Zsigmond), minek következtében aztán válságos történelmi helyzetekben „fénylő tajték után fut a magyar.” (Weöres Sándor) S jaj annak, aki ezt a Németh László keserű diagnózisa szerint „dementiás népet” és „nehézfajú nemzetet” fel meri ébreszteni! Ezért aztán az illúziókba szenderült hamistudat hisztérikus reakcióinak is gazdag példatára ez a könyv, pontosan tükrözve, hogy munkásságával Németh László valóban „minden égtájról vihart hívott hátába-arcába.”

4.

A problémának és az írói válasznak a kettős feszültségéből támadt vihar kisülései azok a címkék és minősítések, amelyekkel évtizedeken át illették és illettik Németh Lászlót. Néhány példa, ízelítőül: „a fajvédelmi tévhit kusza babonájának” hirdetője (Hatvany Lajos); „az irodalom fasisztája” (Bányai László); „a szellemi öncsonkítás” (Joó Tibor) „őrült kertésze”, „cselédszoba- és lépcsőházi szagú kritikusa” (Babits Mihály) és így tovább, ad inf. De ezzel párhuzamosan, szinte egy ütemben: „az ifjú magyarság új orientációja” (Gulyás Pál); „irodalmunk és kultúránk új ihletője” (Kardos László); „a fiatal nemzedék legkomolyabb, legkülönb és legmagyarabb szívű írója” (Ravasz László), „a nemzedék vezérszellemé” (Cs. Szabó László) – Mi több: „a faji gondolat magasrendű és méltó megfogalmazója” (Féja Géza); de „Németh László, az antiszemita – zsidó fikció” (Keszi Imre). S éppen ez a bűne a szélsőjobboldal szemében, „a zsidókérdésben és a magyar fajiság kérdésében nem tehetjük magunkévá álláspontját”, dörgi Bosnyák Zoltán, „mert a magyarság faji lényegét mi, nem erkölcsi magatartásában, hanem igenis biológiai alkatában, erejében, eredetiségében és különvalóságában látjuk” és „nem oszthatjuk Németh László álláspontját a zsidókérdésben sem...ezt a problémát Magyarországon, ahol nyolcszáz ezer-egymillió zsidó él, nem oldhatjuk meg egyénileg”. (Döbbenetes perspektívájú szöveg, igazolja Ben Gurion majdani megállapítását, hogy tudniillik a zsidókérdés illetén szemlélete útján „a végállomás a gázkamra, a szappangyár”.)

S nincs ez másképpen a második világháborút követő történelmi sorsfordulat után sem. Neve, személye és műve fantomizálódik a gyűlöletbeszédben, aki „holnap már pusztá jelenlétével az ellenforradalmat jelenti” (Horváth Zoltán); „völkisch de színjeles esszéista” (Rónai Mihály András), „a romantikus antikapitalizmus vezető ideológusa” (Lukács György), aki az első koncepció perben kivégzett „Dodo (de Szentivány)” vezérelte „összesküvés szellemi atyja” (Bóka László és sokan mások). „Ellenségnek jelentékenyebb, mint írónak” (Horváth Márton); „neve a magyar szellem legfeketébb napjaira emlékeztet” (Zsolt Béla); utópiája a minőségszocializmusról „szocializmus – marxizmus nélkül” (Népi

írók határozata), s 1956 után „éppen most kell elbírálni, amikor pozitív irányba kezd fejlődni.” (Kállai Gyula) Persze, hiába, mert „műhelye légüres térben lebeg” (E. Fehér Pál), s „az élettől teljesen elszakadva, régi eszmei kölöncökkel megbéklyózottan, önmaga foglyaként, hamis tudattal él. Nem a világot, csupán saját emelkedő és süllyedő vérnyomását látja.” (Király István jelentése a kommunista aktívának). Ha pedig ugyanazt mondja, amit Jászi vagy Bibó, „ott csak a szavak csengenek egybe.” (Fenyő István)

E folyamatosan kitartott vezérszólam alatt halkabban, „ahogy lehet”-hangszereléssel: „Nem vagyunk olyan gazdagok, hogy Szabó Lőrinc és Németh László agyüzemeiről lemondhassunk.” 1945-ben zúdíttott fejére kemény támadásokat Vas István ezzel a mondatlalt; s Illyés is Lukács György pártos haragját, amikor memento gyanánt emlékeztetett a vérpadon halált Chénier-re, akinek később szobrot emelt a nagy francia forradalomtól született utókora. Nem jogosulatlan figyelmeztetés volt ez, hiszen azóta az irodalomtörténet-írás is kanonizálta Vekerdi László 1957-ben tett megállapítását, hogy a prózaíró Németh László „helye a magyar próza két 20. századi mestere: Krúdy és Móricz mellett van.” – „Minden helyzetben a *becsülettel* vállalható modus vivendit kereste” (Rákos Péter), akinek „a helyzete azé az előőrsé volt, akit a saját tüzéség is lő... mert ellenségnek nézték.” (Illyés Gyula) Ő volt az a „Hamlet, aki Don Quijote-i kalandokra vállalkozik” (Szabó Zoltán); „kegyetlen igazságait Édenalapító szándék fűtötte” (Illés Endre). „Kelet-európai koncepciója ma is gondolatébresztő” (Bibó István), és hát „magyar nyelven esszét ilyen vibráló magasfeszültségű, fel-felszikkázó mondatokban még nem írt senki.” (Örkény István)

5.

E gyűjteményhez hasonlóan testes könyvben lehetne csak (és kellene is!) tárgyszerűen és tényszerűen, a megélt történelem tapasztalataival gazdagabban végigelemezni az eszméknek és az indulatoknak azt a kavargását, ami ebből a válogatásból az ezredforduló idején a mai olvasó elé tárul. De annyit legalább jelzészerűen meg kell említeni, hogy az életműre adott kritikai reflexiók főtengelyét két nagy eszmekör, vagy ha tetszik: utópia képezi.

Az egyik, az asszimiláció kérdése „a fajok cirkuszában” (hogy Adyval szóljak), annak lehetőségei és megvalósulása illetőleg meg-megszakadása a magyar történelemben; beleértve legneuralgikusabb pontként az úgynevezett zsidókérdést, ámde nem feledkezve meg arról sem, hogy e kérdés tárgyalásának a módját és etikáját egy apokaliptikus cezúra, a *holokaust* választja el a második világháború óta a harmincas évekre jellemző rövidlátástól, s értelmezze bárki bárhogy ezt az iszonyatot, semmilyen argumentáció nem oldozhatja fel, még csak nem is könnyebbítheti azoknak a lelkiismeretét, akik a Hegyi Beszédből eredeztetik erkölcsi világképüket. Megtörténtének „botrányát” (Pilinszky) nem kisebbítheti az sem, amit Szabó Lőrinc így foglalt versbe: „Óh, mely becstelen / üzlet használja ki a kint azokban, / kiknek sebét csakugyan én okoztam.” (*Vádak*) – Ami pedig a magyar élet valóságos asszimilációjának a kérdését illeti: szívem szerint Pap Károly szelíd bölcsességét ajánlanám az antológia minden olvasójának a figyelmébe, aki már 1934-ben határozottan leszögezte: „Egy *nemzet* testéhez való tartozás ismerve a munka. Aki odaadó munkás, mindig a nemzet javára él. Akár zsidó, akár nem zsidó. Az odaadó munkásnak a munka

tökéletessége a fontos, a kizsákmányolónak a minél tökéletesebb haszon. Akár zsidó, akár nem.”

A másik, s a globalizáció következményeinek ismeretében egyetemes érvényűvé táguló Németh László-i gondolkör, napjaink egyik jellegzetes Besserwisser-szélkakas filozófusa szerint az író „egyik legszerencsétlenebb szóeleménye”: a minőség forradalmának óhaj-tása, amit a népből jött, kiművelt emberfők új nemessége vihetne győzelemre. Németh László utópiáját szomorú időszerűséggel ruházza föl, hogy a mai egységesülő világban a szociális piacgazdaság, a jóléti állam és az erős, nem korrumpált szakszervezetek által kordában tartott tőke helyett, a szabadság József Attila vágyaiban élő rendje helyett, a bőrünkön érezzük, milyen félelmetes erővel jön létre egy brojlercsirke-tenyészetre emlékeztető, jellegtelen és silány médiatápon tartott konzumtársadalom, amelyet gazdáik, a megsem-szűntetve megőrzött diktatúrák hasznélvezői igáznak le. A minőség kívánatos forradalma helyett a bőrünkön érezzük, hogyan győzedelmeskedik világméretekben a kontraszelektáció szellem- és kultúraellenes ellenforradalma. Németh László utópiája helyett, amelyet életművével igyekezett a földre húzni, hogy „életreceptként” szolgáljon a kor embere számára, Huxley, Orwell és Bradbury epekeserű antiutópiái alakítják napjainkban az emberiség történelmét.

– A történelmi valóságot nem szabad átrajzolnunk! – harsogta a nyolcvanas évek vége felé a *Népszabadság* hasábjain a történelmi valóság egyik hat. eng. orwellizálója. Nem hát; elég ha csupán elfüggönyözzük az új tömegpusztító fegyver, a TV által sugárzott virtuális valósággal és megmagyarázzuk a nonstop kerekasztalmellébeszélésekkel. – Megint eszembe jut festő barátom, aki ennek a kánonná emelt tömegkommunikációs manipulációnak a szülőapjáról, a szocialista realizmusról szólva jegyezte meg nemrégiben, hogy azt sugallták nekünk, fessük nyugodtan olyannak a világot, ahogyan látjuk, de a képen már az legyen, amilyen majd húsz év múlva lesz a világ a Szovjetunióban...

6.

A célszerű kívánalmakhoz igazodó hamisítás technikája, a folyton változó töretlen egység jegyében, a gátlástalan csúsztatás. Ennek a technikának a reneszánsza a rendszerváltás kísérletét követő évek során, a legbaljósabb tünete ennek a gyűjteménynek. A magánszorgalmú manipulátorok és lízingelt politológusaink számára Togliatti mutatott követendő irányt, amikor az októberi forradalom napjaiban született *Emelkedő nemzet* című Németh László-cikkről kijelentette, hogy „a cikk a Horthy-rendszer szó szoros értelmében vett igazolásával kezdődik”. Ettől kezdve a történelmi valóság rugalmas értelmezői Németh László eszméit és a népi irodalom törekvéseit úgy tárgyalják, hogy a mozgalom magától értetődően és napnál világosabban „a Trianon által sokkolt magyar társadalom uralgó gondolkodásmódjával azonos” (Csepeli György), sőt: az úri Magyarország gondolkodásmódját és érzületét a népi írók alakították ki és határozták meg. – Mintha erdélyi útjának tapasztalatai alapján, 1935-ben nem Németh László vetett volna számot Trianon valószínűs következményeivel, amelyeket nem akart látni a Nem! nem! soha! – „szájhazafiak” irredentája. Mintha a Horthy-korszak politikai rendőrségének és csendőrségének a fekete könyvében nem szerepeltek volna egymás mellett „a zsellérkollektívizmus lantosai” és „a polgári-radikális-kozmopolitizmus fecsegői” – Fejtő Ferenc és Ignó Pál neve mellett az Illyés Gyuláé és József Attiláé, a sor végén Veres Péterével. Mintha ez a két szárny nem

a Horthy-korszak társadalmi-gazdasági viszonyaival, és hivatalos, úri-keresztény ideológiájával szemben reformokat követelő tudatosan progresszív ellenzékét testesítette volna meg. Ezeknek a közhelyes tényeknek az elhomályosítása nagy erővel folyik; itt már többről, alattomosabb manipulációról van szó, mint jóhiszeműen feltételezhető „meg nem értésről.”

Természetesen csupán egy agresszív tendenciáról van szó; a teljes kritikai összképe a rendszerváltozás kísérlete utáni időknek nem ilyen egyoldalú. „A népi mozgalom a maga klasszikus, harmincas évekbeli korszakában három nagy gondolaton nyugodott – állapítja meg sine ira et studio Lackó Miklós – a plebejus (elsősorban paraszti) radikalizmuson, a nemzeti kérdés belső oldalának (s nem mint Radnóti gondolja, kezdettől fogva a kisebbségi magyarság ügyének) előtérbe helyezése, vagyis azon a gondolaton, hogy a nemzet megújulása nem a régi Nagy-Magyarország eszményének fenntartásától, hanem a belső reformtól, a parasztság ’nemzetbe emelésétől’ vagyis az utópisztikus ’minőségi szocializmustól’ várható; s végül a keleteurópai népek föderációjának eszményén.” De hivatkozhatom mások mellett Fricz Tamás írásaira is, mert ő is arról beszél, amit napjaink orwellizáló törekvése elhomályosítani igyekszik, hogy tudniillik „a népiek *’harmadik út’ koncepciója* alapvetően nem Európa-ellenes, liberalizmus- és demokráciaellenes elképzelés volt, hanem annak felismerése, hogy egy agrár jellegű, félig elmaradott országnak szükségyszerűen bizonyos mértékig más utat kell választania, mint például a fejlett nyugati nagyhatalmaknak”. S idézhetném Szelényi Ivánt is, aki azt írta 1990-ben, hogy „a magyar populizmus nem volt se antiszemita, se romantikus...legjobb képviselői legfőképpen antifeudálisok voltak, a nemzeti-rendi Magyarország, a nagybirtok, az úri keresztény középosztály kritikájára vállalkoztak, s egy a magyar sajátosságoknak megfelelő hazai polgárosodást sürgettek.” – Mi az oka mégis, hogy bizonyos mértékig falrahányt borsónak tűnik a hiteles történelmi valóságra épülő elemzések sora? Mi élteti szívósan tovább, miféle beidegződés, az imént idézett elfogultságokat? Erre mutatott rá az író centenáriuma alkalmából rendezett akadémiai ülészen Imre László: „A magyar tudományos közéletnek éppen elég oka van a Németh László írói és gondolkodói életművével való szembenézésre. Eddig ugyanis szinte kötelezően tévedéseiről, ellentmondásairól is kellett beszélni. Ebben nem az volt a viszolyogtató, hogy kritikai viszonyt ír elő, hiszen maga az író is sok-sok tézisét minősítette utólag elhibázottnak. Hanem az, hogy egy kételytelen történelem- és világmagyarázat tételei alapján illetet könnyűnek, netán bűnösnek találni.”

Ugyan ki tagadhatná, hogy minden bizonnyal ma is erről van szó?